

NEKTERÉ VÝVOJOVÉ ASPEKTY SLOV OZNAČUJÍCÍCH EXISTENCI VODY V RUSKÉM JAZYCE

Jiří Korostenski

Systémové pojetí slovní zásoby v podobě sémantických polí a skupin není v poslední době středem zájmu jazykovědného výzkumu. Přesto podněty z tohoto způsobu studia slovní zásoby mohou i dnes osvětlit řadu jazykových jevů.

Pro naše srovnání v ruštině jsme zvolili analýzu slov označujících existenci vody. Otázka vymezení funkčních sémantických útvarů v rámci jednotlivých lexikálních systémů závisí nejenom na jejich postavení v subsystémech a systémech slovní zásoby, ale i na celkovém metodologickém přístupu. My jsme se v daném případě drželi pojetí reprezentovaného J. Filipcem.¹

Samotné označení vody patří k nejstarším vrstvám slovní zásoby. Formování slovní zásoby kolem uvedeného lexému probíhá zejména pod vlivem jeho sémantické tenze. Proto se slova spojená s pojmem voda seskupují do mnoha lexikálně sémantických subsystémů, spojených různými vztahy a odlišnými formami dominance.

Srovnávali jsme dva lexikálně sémantické subsystémy. Prvním je lexikálně sémantický subsystém kvalita vody. V tomto lexikálně sémantickém subsystému jsou zastoupena pojmenování výsledků působení vody: *плесо, море, озеро* atd. Vzhledem ke své nominativní povaze mají slova v této skupině převážně substantivní charakter. Centrum osciluje kolem lexémů *вода, озеро, пруд* a podle jejich sémantiky zde můžeme sledovat několik dalších skupin slov.

V druhém subsystému dominuje pohyb. Toto sémantické pole zahrnuje procesuální stránku jevové charakteristiky. Z hlediska syntakticko-sémantických vztahů můžeme sledovat dvě podskupiny. První z nich je tvořena slovesy nepřechodnými, která vyjadřují z hlediska sémantického vlastní aktivní charakteristiku pohybu vody: *течь, падать* - točit se, vřít. Tato slovesa tvoří centrum dalšího subsystému. Další, periferní skupina, se pak skládá ze sloves přechodných. Ta vyjadřují pasivní charakteristiku pohybu vody: *налить воды, черпать воды*, atd. Přejdeme postupně k podrobnějšímu rozboru každé skupiny,

¹ Filipce, J., Čermák, F.: Česká lexikologie. Praha 1985, s. 151 n.

přičemž budeme srovnávat případné změny nejen se současným stavem ruštiny, ale částečně i se stavem v češtině a staroruštině.

V subsystému kvalita vody, kde centrum tvoří substantiva, označující různé výsledky činnosti vody, došlo v průběhu vývoje k určitým změnám. Ruština a všechny slovanské jazyky měly odedávna poměrně rozvinutou klasifikaci pojmů, spojených s činností vody, jako jsou různé typy vodních nádrží, vodních toků, pramenů, zamokřených míst apod.

Pro staroruštinu je typické, že má propracované názvosloví zejména pro označení různých typů zamokřené krajiny. Jde o nominativní lexémy substantivní povahy s bohatými synonymickými, slovtvornými a dalšími sémantickými možnostmi. Typickými jsou také fonetické varianty: *мокредь, мокрядь* - mokré místo.

Slovtvorné deriváty deminutivní povahy většinou nerozvíjejí všechny významy, které obsahuje derivativ. Např. slovo *лу́жа* - 1. prohlubenina s nahromaděnou dešť'ovou nebo spodní vodou, 2. nízko položené místo v ohybu řeky odvozuje deminutivum *лу́жища*, které rozvíjí, vzhledem ke své sémantické povaze, pouze první význam. Podobně se vyvíjela situace u dalšího deminutiva *лу́жинка*. Zde se uplatňoval již dnes typický augmentativní sufix *-ин-*: *лу́жина* - jezírko, velká louže, bažina. Následující slovtvorný derivát tohoto substantiva *лу́жински* má již specializovaný význam: nízko položené místo v ohybu řeky. Označení typu močálovitě krajiny disponovalo celou řadou synonymických jednotek. Dominantu synonymické řady tvoří slova jako *болото, топь, тряси́на*, které si v současné ruštině uchovaly svou původní sémantiku a z hlediska slovtvorného se staly derivačním východiskem pro další slova: *болото - болотце - болотистый - заболотить, топь - топьяной, тряси́на - тряси́нный*.

Kromě toho existovalo mnoho dalších specializovaných slov, která již ve staroruštině stála na periférii systému a s vývojem zmizela zcela, nebo se dochovala pouze v dialektech, popřípadě došlo k sémantickým posunům: *мокракъ, мокорь, махъ, мочагъ, рясъ, рудница, дрогва, плавь, калуга, сахта* atd. Většina těchto slov byla již ve staroruštině slovtvorně i sémanticko-syntakticky izolovaná. Slova vyjadřovala úzce specializované pojmy: *рясы* - bažina zarostlá řasami, *рудница* - pramen, bažina s červeným zabarvením, *дрогва* - třasovisko, *плавь* - bažina, rozbahněné místo, *калуга* - bažina, třasovisko, *махъ* - bažina porostlá mechem, *мокракъ, мочагъ* - mokré místo, zvláště na slaniskách. Ve staroruské větě pak tato slova vystupovala převážně v podmětno-předmětých funkcích, zřídka v příslovečných: *Около города крепости съ крымской стороны реки Мерли, по ней лесъ и болота и дрогва,²...*

² Словарь русского языка XI-XVII вв., Москва 1975, т. 4, с. 358.

Граждане... труп далечу оть града въ калузу ввергоша;³ А где судно стает на низовой плави на мели или на каше, имъ яръжнымъ въ воду съ рычаги лазити.⁴

I když většina z nich byla v ruštině postupně odsunuta na periferii slovní zásoby, zcela jazyk neopustila. Kromě slova *дрогва* se uvedená substantiva vyskytují jako součást dialektů, kde vystupují se shodným nebo podobným významem jako ve staroruštině: *сахра* - bažina s rašeliníkem. Ostatní jsou pak fixována v jazyce jako toponyma: *Калуза* atd. V nich se původní motivace, zejména pro běžného uživatele, stírá. Pozoruhodně se tato toponyma udržela zejména v českém mstopsisu. Pokud bereme v úvahu i jejich umístění v krajině, zjistíme, že názvy odpovídají poměrně přesně původní motivaci obecných jmen: *Plav* - obec na záplavovém břehu řeky, *Ruda* - rybník s rašelinným podložím, *Řasy* - honitba u Jindřichova Hradce v nízké položené krajině, *Mláka* - obec v rybníčné krajině, *Stará Hlína* - obec sousedící s Mlákou, *K náklí* - název cesty k meandrujícímu toku řeky, *Na Mšálech* - rovina s bohatým mokřadním rostlinstvem, včetně mechu.

Do prvního subsystému zařazujeme slova s významem charakteristika toku vody: *плесо* - 1. klidné místo v řece mezi ohyby, 2. pruh země u tohoto místa, 3. úsek hradeb mezi věžemi; *вирь* - vír, proudění vody; *омуть* - 1. hluboké místo v řece, 2. proud, vír, který ho vytváří; *круча* - 1. sráz, 2. vír u srázu; *водоворотъ* - proudění vody, vír; *пучина* - hluboké místo v řece, propast; *быстрина* - 1. bystřina, 2. rychle tekoucí proud vody.

I v této skupině pokračoval až do současné podoby ruštiny vývoj cestou jazykové ekonomie a specializace významů slov uvedené skupiny. Slova *омуть*, *вирь*, *водоворотъ*, *круча*, *пучина* vystupovala ve staroruštině jako synonyma s různými významovými přesahy. Slovo *вирь*, které mělo shodnou sémantiku prakticky vypadlo ze sféry spisovného jazyka, zůstalo pouze součástí některých dialektů.⁵ Podobně se vyvíjel obdobný význam slova *круча*. Ve spisovné ruštině uvedený význam zmizel, udržel se pouze v dialektech.⁶ I slovo *плесо*, které současná spisovná ruština zná ve formě mužského rodu, ztrátou sému pohyb posunulo svůj význam mimo tuto skupinu. Proto lexémy *водоворот*, *омут* a *быстрина* mají v současné ruštině specializované významy, přičemž

³ Там же, Москва 1980, т. 7, с. 38.

⁴ Русская речь, 1974, 1, с. 106.

⁵ Манаенкова, А. Ф.: Словарь русских говоров Белоруссии. Минск 1989, с. 27.

⁶ Там же, с. 100.

blíže k centru sémantického subsystému se nachází slovo *водоворот*, opírající se o bohatě členěné slovtvorné hnízdo slova *вода* v ruštině. Slovo *омут* má v současné ruštině spíše tendenci k izolaci a frazeologickému užití. Ve staročes-tině taková různorodost lexémů a významů neexistovala. Proto ani nedošlo k výraznějším změnám v uvedené sféře.

Značný podíl na zkoumané slovní zásobě měly lexémy se všeobecným významem *vodní zařízení*. Staroruština měla k dispozici široký repertoár těchto slovních jednotek: *езь, езице, езишко* - zařízení na řece pro lov ryb, *запруда, запрудокъ* - hráz na řece, *плотина, плотинка* - hráz na řece, *ходъ* - průplav na řece. Slovo *езь* zmizelo z ruštiny zcela, což není zcela obvyklé, tím spíše, že toto slovo ve staroruštině disponovalo značným slovtvorným potenciálem a různorodým syntagmatickým užitím: *езникъ* - plavidlo, *езовникъ, езовицкъ* - stavitel jezu, *езовое* - rybolovná daň, *езовый* - vztahující se k jezu; *езъ бити, забити, затепати*.⁷

Další slova jako *запруда, плотина, ходъ* prošly v ruštině též cestou sémantické specializace. V současné ruštině označuje substantivum *запруда* pouze hráz na vodním toku, obvykle jednoduchou, *плотина* pak užívá ruština pro označení hráze na vodním toku, obvykle betonové. Slovo *ход* se stalo součástí řady složenin s úzce specializovaným významem: *плотоход* - vorová propust, *судоходный пролет* - lodní propust, *рыбоход* - propust pro ryby.

Podstatná jména s významovým rysem *charakteristika vodního toku* tvoří poslední sémanticky kompaktní součást sledovaného lexikálně sémantického subsystému *kvalita vody*. Ve staroruštině tam lze zařadit slova: *пруд* - 1. potok, proud, 2. zahrazené místo, hráz; *озеро, озерко, озеречко, озерина, озеринка, озерок, озерцо* - jezero; *виска, височка* - potok; *река, речка* - řeka, říčka; *ручей* - potůček, proudná voda; *поток* - potok, stružka, jáma, dravý proud; *водотечь, водоток* - 1. potok, 2. zařízení pro odtok vody; *водоточница* - vodní nádrž; *лук, лука* - ohyb řeky, záliv; *заводъ* - zátoka, záliv; *луг* - niva, louka; *куря* - zátoka, záliv.

V uvedené skupině slov proběhlo sémantické formování cestou zjednodušení. Na první pohled je výrazná mnohotvárnost jednotlivých lexémů, které fungovaly jako sémantická synonyma, např.: *водотечь* - *водотечина, озеро* - *озерина* - *озеринка* apod. Nicméně v řadě případů šlo o fonetické varianty *водоток, водотечь* apod. Podstatná jména *виска, мочало, водоточница* zmizela ze slovní zásoby ruštiny.

Sémantický subsystém pohybu zahrnuje i slovesa související s vodou. Lze je z hlediska sémantického rozdělit v podstatě do dvou skupin. Slovesa intran-

⁷ Словарь русского языка XI-XVII вв., Москва 1978, т. 5, с. 37.

zitivní, která jsou reprezentována především slovesem *течь* a jeho složeninami. Jako subjekt děje zde vystupuje voda. U tranzitiv naopak voda má funkci objektu děje. Ve staroruštině měla tato dvě základní slovesa, spojená s označením pohybu vody, svůj primární význam jasně vyjádřen pouze v nepředponových slovesech: *течи, нустити, лити*. V ostatních složeninách převládalo polysémní významové spektrum s přenesenými významy: *оттечи* - 1. odejít, 2. zmizet, 3. odmítnout, 4. ustoupit, *обтечи* - 1. obejít kolem, 2. všechny obejít, 3. nalézt, 4. dozvědět se. Polysémní charakteristikou, která není ovšem spojena s označením pro pohyb vody, se vyznačují i další slovesné složeniny: *отпустити, протечи*. Alespoň jedním z výše uvedených významů disponovaly ve své sémantické struktuře slovesa: *напустити, натечи, вьтечи*. Pokud staroruská slovesa srovnáme se současným stavem, zjistíme, že pohyb tekutiny v současné ruštině označují některé z odvozenin sloves *течи, нустити, лити*, např.: *напустити* - 1. umožnit naplnění prostoru čím (vodou), 2. poštvat koho za účelem napadení na koho (psy na zvíře), 3. (hov.) začít se tvářit jak. Obdobně pak v prefixálních derivátech sloves: *вьпустить, испустить, втечь, вьтечь, натечь, оттечь, истечь, обтечь, затечь, растечь, стечь, утечь, вьлить, залить (начать лить), залить (влиять), долить, излить, налить, недолить, облить, отлить, перелить* - 1. přelít kapalinu, 2. nalít více než je norma, 3. opětovně nalít; *полить* - začít lít; *подлить, прилить, пролить, разлить, слить, улить*.

Uvedená fakta dovolují udělat některé dílčí závěry, důležité pro vývoj v uvedeném sémantickém subsystému.

Ve sledovaném dílčím subsystému kvality vody se projevuje v obou jazycích, z historické perspektivy, tendence ke zmenšování počtu samostatných lexémů pro vyjádření různých forem výskytu vody: *куря, лужь, калуга, дрогва* atd.

Pokud se tato slova dochovala v současném lexikálním systému ruštiny, rozvinula někdy bohaté slovtvorné derivační řady: *болото - болотце - болотице - приболотица* atd., popřípadě jsou morfematically zakotvena v těchto slovtvorných paradigmatech: *трясина - трясти*.

Vyjádření sémantických obsahů, pro které existovaly ve staroruštině samostatné lexémy, se nyní realizuje analytickým způsobem. Ruština využívá především volného spojení adjektiva se substantivem, např. *куря - заболоченный рукав*, nebo v důsledku sémantické unifikace slov s širokým významovým spektrem: *калуга - болото, трясина*.

V současné češtině pak byl proces ztráty těchto slov ještě intenzivnější. Je zajímavé, že mnoho slov se v češtině zachovalo jako toponyma, ovšem pro většinu mluvčích jako sémanticky neprůhledná: *Мláка, Rasy, Plasy, K nákl, Zátoň*. Ve srovnání se starším praslovanským stavem čeština inovovala v této

oblasti starší slova, která ruština nezná: *ryba - rybník - rybníkář, hráz - hrázný, sádka*.

U sloves označujících pohyb tekutiny můžeme naopak sledovat opačnou vývojovou tendenci. Uvedený význam se ve staroruštině víceméně omezoval na bezpředponová slovesa, přičemž k jeho podstatné modifikaci a diferenciaci přispěl rozvoj vidového systému ve slovanských jazycích. Ten umožnil současně větší oscilaci odstínů průběhu slovesného děje kolem základního významu. Ve staroruštině většinou předpona měnila význam zcela.